

2. Звегинцев В. Проблемы языка как предмет языкознания. -М., 1964.
 3. Ф. де Соссюр. Курс общей лингвистики. -М., 1933.
 4. Леонтьев А.А. Психоллингвистика. -М., 1996.

В статье рассматриваются психоллингвистические исследования в языкознании.

Ж. К. Отарбекова

ЕТІС ЖҰРНАҚТАРЫ СӨЗ ТУДЫРА МА?

Қазақ тіліндегі грамматикалық категорияларға өте бай, күрделі сөз таптарының бірі – етістік болса, етістік категорияларының ішіндегі семантикалық сипаты жағынан қайшылыққа толы тұлғалардың бірі – етіс жұрнақтары. Оның себебі етіс тұлғаларының сөз тудырушы немесе сөз түрлендіруші қызметі туралы пікірлердің сан алуандығында. Қазақ тіл білімінде етіс тұлғасының қызметі мен мағынасы туралы екіұдай пікір бар. Зерттеушілердің бір тобы етіс тұлғаларын сөзжасам қосымшаларының қатарына жатқызса, енді бір тобы оны етістіктің «лексика-грамматикалық категориясы» деп таниды. 1967 жылғы академиялық грамматикада етіске мынадай сипаттама берілген: «Етіс аффиксі қосылған сөздер аффикстердің санына қарамай, туынды түбір етістіктер құрамына кіреді, сондықтан да бұл категория сөз тудырудың морфологиялық әдісіне жатады /1.168/. Сөйтіп, етіс қосымшалары жалғанған етістік туынды түбір болып саналады да, етіс қосымшалары етістік негізден етістік тудыратын жұрнақ деп аталады. Осы пікірді А. Ысқақов та қолдайды: «Сөйтіп, етіс формаларының бұл ерекшелігінен, біріншіден, басқа жұрнақтар сияқты туынды етістік жасайтын қабілет барлығы және сол етіс жұрнақтары арқылы туған формалар етістік негіздері есебінде қызмет ететіні айқындалады. Ендеше, етіс жұрнақтары сөзден сөз тудыратын жұрнақтармен сипаттас келеді де, лексикалық категорияға жатады /2.228/.

Етістікті арнайы зерттеген ғалым Ы. Маманов етісті «түбір етістіктердің лексикалық мағынасына грамматикалық мағына үстейтін етістік формасын жасайтын модификациялық етістік тұлғалары» ретінде қарайды /3.33/.

Н. Оралбаева «Етіс жұрнақтары түбір етістікке жалғанып, оларға қимылдың иесі, қимылға түсетін объекті туралы мән қосып, түбір етістіктегі лексикалық мағынаның үстіне әр түрлі мағына қосады. Сондықтан олар *етістіктің лексикалық мағынасын түрлендіретін жұрнақтар* болып саналады», - дейді /4.172/. Ал С.Исаев етіс тұлғаларын «етістіктің лексика-грамматикалық категориясы» ретінде қарастырып, етіс жұрнақтарын модификациялық жұрнақтарға жатқызған /5.177/.

Демек, етіс туралы ғалымдардың пікірі екі түрлі: А.Ысқақов, А.Қалыбаева, Н.Оралбаева оны сөзжасамға жатқызса, Ы.Маманов, С. Исаев форма ту

дырушы модификациялық жұрнақ деп тану қажеттігін айтады. Аталған мәселеге қатысты жан-жақты талдауды А. Салқынбайдың еңбектерінен кездестіреміз. «Етіс тұлғасы етістіктің лексика-грамматикалық категориясы ма, әлде сөзжасамдық мағына тудырушы жұрнағы ма деген сұраққа жауап беру үшін оның мағыналық құрылымы мен қызметін айқындау шарт» /6.358/, - дей келе, біріншіден, етіс тұлғасы барлық етістіктерге түгелдей талғамай жалғана бермейтіндігін, екіншіден етіс жұрнақтарының салт етістіктен сабақты, сабақты етістіктен салт етістік жасауының өзі де оның жаңа сөз жасауға бейімділігін айқындайды, үшіншіден, етіс тұлғасының бірінің үстіне екіншісінің жалғана алу қабілетінің болуы оның сөзжасамдық қасиетін көрсетеді, төртіншіден, етістің сөзжасамдық мағынасы бір не бірнеше субъектінің (кейде нысанның да) қимыл-қозғалыспен қарым-қатынасын айқындайды. Мәселен, өздік етіс жұрнағының мағынасы іс-әрекеттің іс істеушінің өзі арқылы ғана орындалатындығын білдіреді» /6.358/. - дей келе, жаңа туынды атауға оның қосары да осы мағына екенін *тара-таран, өт -өтін, кер -керіл* мысалдарымен дәлелдейді.

1. Сөзжасам қосымшасының сөзге талғап, таңдап жалғануы, яғни грамматикалық абстракция жасай алмау сипатына тоқталайық. Етіс тұлғалары барлық етістіктерге талғамай жалғана бермейтіні рас. Ырықсыз етіс пен өздік етіс сабақтыны салтқа айналдырса, өзгелік етіс салт етістікті сабақтыға айналдырады. Демек, бұл құбылыс бүкіл етістікке тән категориялық сипатқа ие құбылыс (шырай тұлғаларының сапалық сын есімдерге жалғанатыны секілді). Яғни етіс тұлғалары объекті мен субъект арасындағы қатынасты білдіреді. Ол қатынас арнайы тұлғалар арқылы берілгенде, етістіктің салт-сабақтылығымен тікелей байланысты грамматикалық құбылыс екендігі көрінеді. Көптік жалғау зат есімнің грамматикалық көрсеткіші дегенмен, оның да барлық зат есімдерге жаппай жалғана бермейтіні белгілі. Сол сияқты, етіс жұрнақтары да салт-сабақты етістіктерді талғап-таңдап жалғануы заңды деуге болады. Дегенмен, етіс жұрнақтары кейбір сөзжасам жұрнақтары секілді бірлі-жарым сөздерге емес, етістіктің басым бөлігіне жалғанатыны белгілі. Зерттеушілердің көрсетуінше, қазақ тілінің 10 томдық түсіндірме сөздігінде етіс тұлғалы етістіктер бүкіл

етістіктің 33 пайызын құрайды екен /7.126/. Мұның өзі етіс қосымшасының сөзге қосылу мүмкіндігінің молдығын, оның белгілі бір етістік тобына түгелдей жалғанып, грамматикалық абстракция жасай алатындығын көрсетеді /8.27/.

2. Етіс жұрнақтарының салт етістіктен сабақты, сабақты етістіктен салт етістік жасауы оның жаңа сөз жасауға бейімділігі ме, әлде грамматикалық абстракция жасауға бейімділігі ме деген сұрақ туындайды.

Біл+ім+ді+лік	біл+дір+т+іс
1. Білу қимылынан «білім» дерексіз зат атауы пайда болды.	1. Сабақтылық мән беретін «біл» етістігіне іс-әрекетті орындайтын субъектіні көрсететін мән үстелді.
2. «Білім» дерексіз зат атауынан субъектінің сапалық қасиетін көрсететін сөз пайда болды	2. -т тұлғасы арқылы тағы да қимылды орындаушы субъект көрінеді
3. Субъектінің сапалық қасиетінен (білімді) дерексіз затқа қатыстық мән беретін сөз жасалған.	3. Іс-әрекетті орындаушы тұлға (ортақтасушы, көмектесуші) көрінеді

Сөзжасамдық қосымшалар қабаттасып келгенде, туындылардың бірі екіншісіне негіз болып, содан өрбіп отырады: *біл – білім, білім – білімді, білімді – білімділік*; етіс қосымшаларында ондай қасиет жоқ. *Біл* тұлғасы негіз болады да, *біл – білдір, біл – біліс* түрінде жасала береді. Демек, етіс жұрнақтарының жалғануында түбірдің лексикалық мағынасы емес, грамматикалық сипаты (объектілік-субъектілік қатынасы) маңызды болып тұр. Ал сөзжасамда «*білімді*» сөзі «*білім-сіз*» жасалмайды, ал «*білімділік*» – «*білімді*» сөзінсіз шықпайды.

Етіс жұрнақтарының қабаттасып қолданылуының тілдік-тарихи себептері де бар болса керек. Байқап қарасақ, өзгелік етістен басқа біркелкі тұлғалар қабаттасып қолданылмайды, көбінесе өзгелік етіс жұрнақтары қабаттасып қолданылатыны көрінеді. Мысалы: *жаздыр+ғыз+т*. Мұндағы үш қосымшаны синонимдес қосымшалар деуге болады, себебі, бірінің орнына бірін қолдана беруге болады: *жаздыр – жазғыз, жазғызт – жаздырт, жаздырғыз – жазғыздыр, жаздыртғыз – жазғыздырт*. Ал мағынасына келетін болсақ, «Мұндай тұлғалы етістік баяндауыш болған сөйлемде қимылды тікелей іске асыратын субъектіден басқа іс-әрекетке тікелей я жанама қатынасы бар субъектілер саны артады» /1.177/.

Ғалым С.М. Исаев «Бір сөзге етіс тұлғаларының бірінің үстіне бірінің, тіпті өзгелік етіс қосымшасының өзі бірнеше рет қабаттасып жалғануы таза грамматикалық немесе категориялық грамматикалық тұлғалар қасиеті шеңберінен шығатын белгілер болса керек. Бірақ солай бола тұрса да, етіс қосымшалары әр уақытта өзі жалғанған етістік түбірдің мағынасын, лексикалық мәнін өзгертіп жібере ме немесе әрқашан жаңа лексикалық мағыналы сөз жасай ма? Мысалы: *Ол баласына хат жазды. Бұл хат кеше жазылды. Баласына хатты маған жаздырды. Ол екеуі бір-бірімен ылғи жазысады*. Осы сөйлемдегі хатқа байланысты жазу (*жазды//жазылу//жазылды// жаздыру//жаздырды//жазысу//жазысады*) етістіктері бөлек-бөлек сөздер ме? Тіпті хатқа байланысты

Бұл қасиетті етістің сөз жасауға бейімділігі дейтін болсақ, сөйлемдегі объекті мен субъекті арасындағы грамматикалық қатынастарды да сөзжасамдық тұрғыдан қарастыру керек болмай ма?

3. Етіс тұлғаларының бірінің үстіне екіншісінің жалғана алу қабілетінің болуы оларды сөзжасам қосымшаларына ұқсатады. Оларды бірінің үстіне бірі қосылған сөзжасамдық жұрнақпен салыстырып байқайық:

болуын арнайы көрсетпегеннің өзінде (өлең, шығарма) т.б. жалпы жазу қимылды іс-әрекеттің өзгермегенін көрсетеді. Ал егер етістің формаларын сөзжасам қосымшасы деп алсақ, оны өзгертіп жіберер еді» деп қорытады /5.175/. Шындығында да етіс сөзжасам қосымшасы болса, сөз түбірімен жаңа мағынаға өтуі керек еді. Профессор С.М. Исаев көрсеткендей, «Бұл сияқты етістік түбірге етіс қосымшалары жалғанғаннан кейін пайда болатын мағыналар мен синтаксистік қатынастар, негізінен алғанда, етістік түбірінің жалпы грамматикалық мағынасын өзгертпейді, тек сабақтылық-салттық мәнін ғана өзгертуі мүмкін»/5.176/.

С.М. Исаев етіс жұрнақтарының семантикалық сипаты жағынан сөзжасам қосымшаларына жақындағын жоққа шығармайды. Мысалы, *таң асыру, қызды айттыру, бір көрген біліс, екі көрген таныс, үйге кіріп жылынды, үйді жылытты, рұқсат беруді өтінді, бұған екеуі де келісті, екі дайға келгенде ол маған болысады, оқуға берілді, аурудан жазылды, олар бәрібір табысады*, т.б. қолданыстағы етістіктер етіс қосымшалары арқылы жасалған жаңа мағыналы сөздер болып табылады. ... Сондай-ақ қазіргі кезде түбір мен қосымшаға ажырамайтын, өлі түбір деп есептелетін, бірақ тарихи тұрғыдан бір кездегі өзгелік етіс пен өздік етіс қосымшалары деп танылатын, қазір әрқайсысы жеке-жеке сөз, лексема деп танылатын *оян мен оят, үйрен мен үйрет, жұбан мен жұбат уан мен уат* сияқты жеке-жеке параллель сөздердің тілімізден орын алуы етіс қосымшаларының сөзжасамдық сипатының белгісі болса керек. /5.174-175/. Бұл туралы А. Салқынбай: «Бұл сөздердің барлығы да еркін тіркесте тұрып-ақ жаңа мағынада жұмсалып тұрғанына назар аударсақ, етістердің туынды мағына жасап тұрғанын автор дәл анықтай алған деген қорытынды жасауға болады», - дейді /6.360/. Бірақ ғалымның олардың «жеке лексема болып, сөздік құрамнан бөлек орын алуы тек қана етіс қосымшаларының жалғану нәтижесі емес, одан да гөрі семантикалық процестің (сөзжасамның синтетикалық тәсілінен гөрі семантикалық тәсілінің)

басым болуы» /5.176/ дегеніне назар аудармағаны байқалады.

Аталған мысалдарға назар аударып көрейік. *Қызды айттыру* тіркесінің *әңгіме, жауап айттырудан, таң асыру* қимылының *белден, таудан асыру* құбылысынан әлдеқайда кең, ауыспалы мағынада қолданылып тұрғаны байқалады. Ал *өп пен өтіну, кел мен келісу, бол мен болысу, жазу мен жазылу, табу мен табысу* сөздерінің арасында мағыналық байланыс үзілген десе де болады. Сол себепті де соңғылары тілімізде жеке лексемалар болып қалыптасқан. *Боса* - *босан* етістіктерінің дамуы да осы сағыдан өткен. Бұған сондай-ақ А. Салқынбайдың өзі талдаған *келісу, көрісу* етістіктерінің семантикалық дамуы да дәлел /6.360/.

Біздіңше, сөз туынды сөз деп танылуы үшін, ең бастысы, негіз бен форманттың бірлігінен, жиынтығынан жаңа сөзжасамдық мағынаның, одан лексикалық мағынаның пайда болуы шарт. Мәселен, *кел менен келіс* сөздерінің арасында қандай да бір мағыналық байланыс болуы (*келу* қимылымен байланысты болуы) керек. Мұндағы (өзара) *келісу* қимылының *келуден* тумағандығы көрініп тұр. *Келу* – объектіге бағытталған жүріс мәнін берсе, *келісу* – ортақ пікірге келу мәнін берген. Сондықтан *келісу* келу етістігінен тумаған, -іс – етіс жұрнағы емес. Ал *кел+тірді, кел+гізді* десек, олардың екеуінде де келу қимылы сақталып қалған, жаңа мағына, бөгде қимыл мәні жоқ. Сондықтан бұларды жеке-жеке сөздер емес, бір сөздің әр түрлі формалары ретінде қараймыз.

Етіс жұрнақтарының семантикасын, оның сөзжасамға қаншалықты қатысты екенін анықтау үшін олардың шығу тәркінін қарастырған жөн. Түркітанушылардың көрсетуінше, өзгелік етістік ең байырғы тұлғасы -т болған да, оның **-тыр, -тір, -дыр,-дір** тұлғалары содан қалыптасқан, ал **-т** жұрнағы **ет** мәнін беретін көмекші етістіктен шыққан (ат-ет-т). Ал *ат - ет* көмекші етістіктері бір кезде толық мағыналы лексикалық сөз болған /9.144/. Демек, түбірден көмекші сөз, көмекші сөзден қосымша қалыптасқан. Яғни өзгелік етіс тұлғаларының сөзжасамдық мағына тудыруға жақындығының осындай тарихи негізі бар деген сөз. Дегенмен,

қосымшаның дамуы тұрғысынан алсақ та, қазіргі тіл тұрғысынан алсақ та, олар сөзжасамдық семантикасынан айрылып, етістіктің грамматикалық тұлғасына ауысқан деуге болады.

Б.А.Серебренников: «Ырықсыз етістің –л және –н тұлғасы түркі тілдерінде бұрын қимылдың қайталануын білдіретін жұрнақ болған. Бұл мағынаның кейбір қалдықтары түркі тілдерінде қазіргі дейін сақталған (*тат. сыйпа – сыйпала, бұқмоқ – бұқламақ*). Қимылдың көп қайталануы, дүркінділігі негізінде әдетке айналатын ұдайы болатын қимыл мағынасы қалыптасады. Қимыл-әрекет ұдайы, күн сайын қайталанса берсе, оның адамның өзі үшін аса маңызы болғаны. Сөйтіп, өздік етіс қалыптасады». /10.216/. Демек, қимылдың қайталануы болсын, субектінің өзі істеуі болсын, етістіктің грамматикалық сипатын білдіреді.

Жалпы алғанда, етіс тұлғалары семантикалық жағынан, қолданысы жағынан, шығу тегі жағынан біркелкі емес. Сол себепті олардың әрқайсысының осындай ерекшеліктерін айқындау, тарихи тәркінін табу арқылы ғана олардың сөз тудырушылық немесе сөзжасамдық сипатын нақты айқындауға болады. Дегенмен, қазіргі тіл тұрғысынан етіс қосымшаларының сөзжасамдық сипаты жоқ деп ойлаймыз.

1. Қазақ тілінің грамматикасы. Алматы: Ғылым, 1967.

2. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. Алматы: Ана тілі, 1991.

3. Маманов Ы. Қазіргі қазақ тілі. Етістік. Алматы: Мектеп, 1966.

4. Оралбай Н. Қазақ тілінің сөзжасамы. Алматы, 2002.

5. Исаев С.М. Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. Алматы: Рауан, 1998.

6. Салқынбай А. Қазіргі қазақ тілі. Алматы, 2008.

7. Мырзабеков С. Сөз таптарының статистикасы. Жинақ: Қазақ тексінің статистикасы. Алматы: Ғылым, 1990.

8. Жанабекова А. Сөз формаларын жасаудағы қосымшалардың функциялық ерекшеліктері. ҚДА. Алматы, 2001.

9. Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. Алматы: Санат, 1994.

10. Серебренников Б.А. Вероятностные обоснования в компаративистике. Москва: Наука, 1974.

В статье рассматривается отношение залоговой формы казахского языка к словообразованию. Определяются функция и семантика залоговых форм.

The article concerns semantics of some affix-forming words.

К. Х. Рахимжанов

РЕАЛИИ: К ПРОБЛЕМЕ ОПРЕДЕЛЕНИЯ И КЛАССИФИКАЦИИ

Как лингвистическое явление реалии относятся к категории безэквивалентной лексики. Они являются частью фоновых знаний и представляют собой значительный интерес при исследовании взаимодействия языка и культуры. При этом «специалисты все больше внимания уделяют

социальной стороне языка, которая непосредственно отражает его взаимодействие с жизнедеятельностью народа на нем говорящего» [1, 4].

Основная проблема, с которой сталкивается переводчик при передаче референциальных значений, выраженных в исходном тексте, - это несо-

падение круга значений, свойственных единицам исходного языка (ИЯ) и переводящего языка (ПЯ). Л.С. Бархударов отмечает, что все типы семантических соответствий между лексическими единицами двух пунктов можно свести к трем основным: полное соответствие; частичное соответствие; отсутствие соответствия [2, 74].

В тех случаях, когда соответствие той или иной лексической единице одного языка в словарном составе другого языка полностью отсутствует, принято говорить о безэквивалентной лексике.

Под безэквивалентной лексикой авторы термина Е.М. Верещагин и В.Г. Костомаров понимают «слова, служащие для выражения понятий, отсутствующие в иной культуре и в ином языке, слова, относящиеся к частным культурным элементам, т.е. к культурным элементам, характерным только для культуры А и отсутствующим в культуре В, а также слова, не имеющие перевода на другой язык, одним словом, не имеют эквивалентов за пределами языка, к которому они принадлежат» [3, 53].

При этом отмечается, что характерной чертой безэквивалентных слов является их непереводаемость на другие языки с помощью постоянного соответствия, их несоотнесенность с некоторым словом другого языка. Но это вовсе не обозначает того, что они совсем непереводаемы.

Само собой разумеется, что возможность правильно передать обозначения вещей, о которых идет речь в подлиннике, и образов, связанных с ними, предполагает знание действительности, изображенной в переводимом произведении. За этими знаниями, как в страноведении, так и в сопоставительном языковедении и теории перевода, закрепилось определение «фоновых» знаний.

Фоновые знания – это «совокупность представлений о том, что составляет реальный фон, на котором разворачивается картина жизни другой страны, другого народа» [4, 146].

Е.М. Верещагин и В.Г. Костомаров определяют их как общие для участников коммуникативного акта знания [3, 126].

Фоновые слова представляют собой значительный интерес при исследовании сложного взаимодействия языка и культуры. Так, Е.И. Шумагер отмечает, что фоновые слова – это лексические единицы, на первый взгляд, самые обычные, свободно переводящиеся на иностранные языки, которые содержат, однако, ценную информацию о специфически национальной внеязыковой деятельности [5, 124].

Для теории и практики перевода большое значение играет одна из групп фоновых знаний – та, которая относится к явлениям специфическим для иной культуры, иной страны и необходима читателям переводимого произведения, чтобы без потерь усвоить в деталях его содержание. Такой частью фоновых знаний являются слова-реалии.

В лингвистике существует несколько определенных реалий.

По определению О.С. Ахмановой, реалии – это «в классической грамматике разнообразные факторы, изучаемые внешней лингвистикой, такие, как государственное устройство страны, история и культура данного народа, языковые контакты носителей данного языка и т.п. с точки зрения их отражения в данном языке» [6, 381].

По мнению Г.Д. Томашина, реалии – это «названия присущих только определенным нациям и народам предметов материальной культуры, фактов истории, государственных институтов, имена национальных и фольклорных героев, мифологических существ и т.п.» [7, 13].

Как видим, исследователь включает в понятие реалий наименования отдельных предметов, понятий, явлений быта, культуры, истории данного народа или данной страны. Как видно из определения, Г.Д. Томашин дает определение реалии в значении знака реалии-предмета, не затрагивая вопрос о переводе таких культурно-маркированных единиц.

Приведем еще одно определение реалии, которое дают болгарские ученые С. Влахов и С. Флорин: «Реалии – это слова (и словосочетания), называющие объекты, характерные для жизни (быта, культуры, социального и исторического развития) одного народа и чуждые другому, будучи носителями национального и/или исторического колорита, они, как правило, не имеют точных соответствий (эквивалентов) в других языках, и, следовательно, не поддаются переводу на общем основании, требуя особого подхода» [8, 55].

Такое определение дано учеными с точки зрения перевода слов-реалий, поэтому представляет для нас большой интерес, так как «в процессе перевода противопоставляются друг другу не только языки, но даже тексты, культуры и ситуации» [9, с. 148].

Реалии имеют место в любом языке, им присущ ярко выраженный национальный колорит. Сопоставление различных языков и культур, по мнению Г.Д. Томашина, позволяет выделить следующие особенности употребления реалий:

1. Реалия свойственна лишь одному языковому коллективу, а в другом она отсутствует: Амер. drugstore - аптека - закусочная /Русс. аналога нет [10, 8].

2. Реалия присутствует в обоих языковых коллективах, но в одном из них она имеет дополнительное значение: Амер. clover leaf – клеверный лист; автодорожное пересечение с развязкой в виде клеверного листа.

3. В разных обществах сходные функции осуществляются разными реалиями: Амер. sponge – губка / Русс. мочалка (при мытье в ванной, в бане).

4. В разных обществах сходные реалии различаются оттенками своего значения: cuckoo's call – кукование кукушки в народных поверьях американцев предсказывает, сколько лет осталось девушке до свадьбы, в русских – сколько лет осталось жить [7, 14].

По своим свойствам и функциям реалии близки